

MARTINA IVANOVÁ

Inštitút slovakistických, mediálnych a knižničných štúdií
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Synchronia a diachronia **v *Slovníku koreňových morfém slovenčiny****

Kľúčové slová: súbor radixov, slovotvorné hniezdo, demotivácia

Práca na slovníku morfológicko-derivačného charakteru, akým je *Slovník koreňových morfém slovenčiny* (2005, 2007, ďalej SKMS¹), zahŕňala primárne zachytenie slovotvorných procesov odohrávajúcich sa v lexikálnej rovine jazyka. Je prirodzené, že v tejto súvislosti pred autormi vyvstali dve fundamentálne otázky: 1. s akou základnou systemizačnou jednotkou reflektujúcou morfológicko-derivačné vzťahy medzi lexémami pri koncipovaní slovníka pracovať a 2. akým spôsobom sa vyrovnáť s dynamickou povahou formálno-sématických vzťahov, teda ako zachytiť demotivačné procesy, ktoré sa svojou procesuálnou povahou jednoznačnej systemizácii „vzpierajú“.

Charakter slovníka založeného na systemizácii jednotiek na základe radixov viedol k nutnosti pracovať s rovnakokoreňovými paradigmami jednotiek. V derivatológii rovnakokoreňový typ slovotvorného útvaru reprezentuje slovotvorné hniezdo. Morfológická povaha slovníka však viedla k potrebe vymedziť ako základnú systemizačnú jednotku útvar, ktorý okrem jednoznačne

* Táto práca vznikla v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0102/09 *Elektronické spracovanie anglických vlastných mien v slovenčine*.

¹ Všetky štatistické závery vychádzajú z analýzy druhého, upraveného vydania *Slovníka koreňových morfém slovenčiny* (2007) realizovanej prostredníctvom programu Excel.

jestvujúcich derivačných vzťahov medzi jednotkami s identickým radixom bude zachytávať aj vzťahy zo sémantického či formálneho hľadiska deaktualizované. Takou jednotkou sa stal súbor radixov. Systemizácia prostredníctvom súboru radixov a prostredníctvom slovotvorných hniezd sa opiera o polysémiu koreňových morféme, prostredníctvom ktorej môže jeden súbor radixov združovať niekoľko slovotvorných hniezd na základe diachrónneho alebo sémantického usúvzťažnenia primárnych motivantov.

Jedným z prvých kľúčových krokov bolo odlišenie polysémie a homonymie radixov. Radixová polysémia a radixová homonymia sa vymedzuje v rámci radixov s asymetriou jednej formy a viacerých významov (porovnaj Sokolová, Genči 2006).

Radixová homonymia sa v SKMS naznačuje horným indexom. Štatistické výskumy preukázali, že v SKMS sa vymedzuje celkovo 825 homonymných radixov (Sokolová, Genči 2006). V SKMS sa dôsledne selektuje homografia a homofónia monosémických koreňových morféme, homografickosť radixov sa eliminuje fonetickým zápisom koreňových morféme. Homonymia radixov vzniká pri preberaní lexikálnych jednotiek: môže ísť o homonymiu domáceho a prevzatého radixu (MOT¹ – *motor*, internacionálny radix pôvodne z latinčiny, MOT² – *motat'*, domáci radix) alebo o homonymiu radixov prevzatých z rôznych jazykov (MAN¹ – *manuál*, pôvodom latinský radix, MAN² – *manometer*, pôvodom grécky radix). V takýchto prípadoch možno hovoriť o interlingválnej heterogénnej homonymii radixov.

V prípade diachrónnej sémantickej dekorelácie medzi významami polysémickej jednotky sa v diachrónnej lexikológii uvažuje o tzv. historickej alebo homogénnej homonymii (porovnaj Dolník 2003), ktorá sa realizuje pri sémantickom rozštiepení významu. V našom spracovaní sa prípadná homogénna homonymia radixov nespája s vymedzením osobitnej homonymickej koreňovej morfémy, diachrónne usúvzťažnené primárne motivanty sú príslušníkmi dvoch osobitných slovotvorných hniezd, ale jedného súboru koreňových morféme. Nazdávame sa, že práve takýto spôsob riešenia umožňuje zachytiť obe stránky skúmaného javu: demotiváciu ako synchronný lexikálosémantický jav a zároveň diachrónnu „motivačnú históriu“ založenú na sémantickej súvzťažnosti radixov.

Pri odlíšení homonymných a polysémických radixov dôležitú úlohu zohráva tzv. etymologická homonymia radixov. Iba na jej základe možno identifikovať náhodnú formálnu podobnosť, nejednoznačnosť priradenia jed-

notky k dvom formálne identickým radixom, resp. „silu” motivácie, ktorá umožňuje interpretovať zdanlivý motivačný vzťah medzi sémanticky alebo geneticky nemotivovanými radixmi.

Ako príklad náhodnej formálnej podobnosti možno uviesť spracovanie jednotky *pochlebovať*. Primárne sme jednotku klasifikovali v rámci radixu CHLIEB s východiskovým motivantom *chlieb*. Geneticky však ide o odlišné, sémanticky rozlíšené radixy, *chlieb* je prevzatie z germánčiny, *pochlebovať* je zasa od *chalba* s významom „lichotenie” (porovnaj Machek 1968). Dôsledkom identifikácie etymologickej homonymie radixov v lexikografickom opise je spracovanie príslušných jednotiek v rámci dvoch samostatných súborov radixov, čoho dôsledkom bola dezintegrácia pôvodného slovotvorného súboru s jedným polysémickým radixom.

„Sila” motivácie v podobe tzv. remotivácie (k termínu remotivácia pozri Furdík 1993: 26) sa prejavuje aj v usúvzťažňovaní jednotiek, ktoré sú z etymologického hľadiska homonymné, napr. motivanty *koč* a *kočovať* sa pôvodne spracovávali v súbore s radixom KOČ (a to na základe možnej sémantickej motivácie *kočovať* „presúvať sa z miesta na miesto pomocou koča”), avšak aj v tomto prípade ide o etymologickú homonymiu radixov: *koč* je z pravdepodobne z maďarčiny a je výsledkom apelativizácie (pôvodné toponymum *Kocs*), *kočovať* je zasa z turkotatárskeho *köc* vo význame „cesta, presídlenie” (porovnaj Machek 1968). Výsledkom rešpektovania etymologických súvislostí dochádza pri spracovaní k dezintegrácii pôvodného súboru radixov a k vzniku dvoch homonymných radixov. Prípadné remotivačné tendencie sa v spracovaní eliminujú perintegráciou v rámci radixu, porovn. napr. radixy HAL (*halit’ sa*) a HALEN (*halena* – prevz. z turkotatárčiny, pôvodne *hal-in-a*).

Na základe uvedených faktov možno konštatovať, že medzi súborom koreňových morféme a slovotvorným hniezdom sa môžu realizovať tri typy vzťahov:

a) Ekvivalentná distribúcia

Ide o najfrekvencovanejší typ vzťahu, pri ktorom jeden súbor radixov zahŕňa jedno slovotvorné hniezdo s jedným východiskovým motivantom. V takom prípade ide o monosémickú koreňovú morfému.

b) Jednosmerná inkluzívna distribúcia

Pri tomto vzťahu obsahuje jeden súbor radixov aspoň dve slovotvorné hniezda s minimálne dvoma východiskovými motivantmi. Základom spraco-

vania radixov v rámci osobitných slovotvorných hniezd, ale jedného súboru radixov je sémantická súvzťažnosť primárnych motivantov. Táto sémantická súvzťažnosť sa zakladá na prítomnosti spoločného sémantického komponentu, ktorý sa realizuje pri primárnych motivantoch jednotlivých slovotvorných hniezd.

Z formálneho hľadiska je súbor radixov štruktúrovaný tak, že ako prvé sa spracúva slovotvorné hniezdo s formálne a sémanticky nemotivovaným východiskom, na ďalšom mieste sa spracúvajú slovotvorné hniezda s motivantmi, ktorých formálna štruktúra i motivačná história odkazujú na pôvodnú motiváciu. Spoločný sémantický príznak, na základe ktorého sú slovotvorné hniezda združené do jedného súboru radixov, má v pôvodnom motivante zväčša povahu fakultatívneho alebo implikovaného príznaku, v lexikálnom význame demotivovanej jednotky zasa povahu kritériálneho komponentu (napr. *jež* „zvíera s pichľiacmi“, fakultatívny príznak [vzpriamený] sa stáva kritériálnym komponentom vo význame jednotky *ježiť* „vzpriaмиť do kolmej polohy“).

Diskontinuita medzi významom pôvodného motivantu a príslušného sémantického komponentu môže mať viacero stupňov, čo možno demonštrovať súborom s radixom HOR. V prípade primárnych motivantov *horiet'* a *horúci* ide o spoločný sémantický komponent [teplota] (*horiet'* „proces spaľovania, pri ktorom vzniká teplota“, *horúci* „majúci vysokú teplotu“), ktorý je súčasťou invariantného jadra lexikálneho významu, v prípade jednotky *horúci* je tento sémantický komponent súčasťou tzv. intenzionálnej zóny významu, v prípade jednotky *horiet'* zasa vystupuje ako tzv. silný implikačný komponent (Nikitin 1983, citované podľa Dolník 2003). Vyššiu mieru diskrepancie medzi pôvodným lexikálnym motívom a obsahovým komponentom jeho motivátu reprezentuje jednotka *horlivý*, kde sémantický komponent [vysoká teplota] má povahu tzv. slabého implikačného komponentu, ktorý sa stáva derivačným základom pri transpozícii pôvodného lexikálneho motívu.

V prípade súborov s dvoma východiskovými motivantmi sa môže realizovať aj tzv. izolovaná demotivácia, ktorá vzniká vtedy, keď si demotivovaná jednotka nezakladá vlastné slovotvorné hniezdo.² Izolovaná demotivácia

² Do úvahy treba, samozrejme, brať aj fakt, že ako prípady izolovanej demotivácie sú uvedené aj také prípady, pri ktorých i demotivované jednotky zakladajú vlastné slovotvorné hniezdo, avšak v SKMS tieto jednotky nie sú zachytené, keďže materiálom základňou slovníka bol Krátky slovník slovenského jazyka (1997) a Pravidlá slovenského pravopisu (2000).

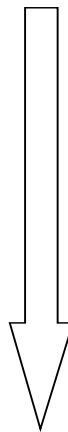
sa často vyskytuje v prípade pôvodne motivovaných zoologických, resp. botanických názvov, pričom lexikálna motivácia nie je vždy celkom sémanticky transparentná, v niektorých prípadoch ide o sémantické kalkovanie, napr. *jarabina*, *jahňada*, *piskor* atď. V uvádzaných prípadoch sa lexikálnym motívom stáva similaritný príznak entity, ktorý však nemá kritériálnu povahu. Napríklad v prípade demotivovanej jednotky *jahňada* sa základom motivácie stal príznak „majúci jemné biele kvety a oblý tvar ako jahňa”.

c) Nulová distribúcia

Takýto vzťah sa realizuje v prípadoch, keď je súbor radixov jednoprvkový, neobsahuje teda ani jedno slovotvorné hniezdo, alebo v prípadoch, keď súbor radixov obsahuje sémanticky alebo diachrónne usúvzťažnené lexikálne jednotky, ktoré nevystupujú ako motivanty, netvoria teda slovotvorné hniezda. Ide o jednotky nezapojené do vzťahov slovotvornej motivácie z periferie lexikálnej zásoby, t. j. jednotky expresívne, interlingválne, štylisticky alebo temporálne motivované, ktorých slovotvorný motivačný potenciál je nulový alebo veľmi malý, napr. *fištrón*, *fiťfirit*, *odkundes*, *etabishment*, *estakáda*, *gebuľa*, *gebuzina*.

Radixová polysémia sa v SKMS (2007) vyskytuje v 1039 prípadoch a naznačuje sa plnou bodkou. Počet primárnych motivantov v súbore zachytáva nasledujúca tabuľka:

Primárne motivanty v súbore	Počet
súbory s 2 motivantmi	636
súbory s 3 motivantmi	203
súbory so 4 motivantmi	78
súbory s 5 motivantmi	44
súbory so 6 motivantmi	23
súbory so 7 motivantmi	12
súbory s 8 motivantmi	12
súbory s 9 motivantmi	5
súbory s 10 a viac motivantmi	26
Spolu:	1 039

Ukazuje sa, že najviac zastúpený typ je súbor radixov s dvoma primárnymi motivantmi, najvyšší počet primárnych motivantov v jednom súbore je 96 pri radixe LOG. V prípade súborov s vysokým počtom primárnych motivantov sa príslušné polysémne radixy realizujú najmä v kompozitných jednotkách a práve táto frekvencia môže byť jedným z prvých ukazovateľov delexikalizácie a afixoidizácie radixu, porov. radixy v komponentoch *grafia* (56), *meter* (36), *skop* (27), *bi* (22), *fil* (17).

Polysémia radixov sa v slovníkovom zachytení je daná viacerými faktormi:

1. Absencia motivantu

Napriek absencii motivantu možno na základe slovotvorného systému predpokladať jeho existenciu, či už ako potenciálnej jednotky, alebo ako jednotky jestvujúcej v jazykovom úze, ktorej existenciu možno overiť v korpuse. V takomto prípade vyčleňujeme tzv. hypotetický motivant (porovnaj Sokolová, Ivanová, Dziaková 2003). Pri absencii motivantu sa rozčlenenie súboru do viacerých slovotvorných hniezd spája s viazanosťou koreňovej morfémy. Radixová polysémia je v SKMS (2007) podmienená absenciou motivantu v 528 prípadoch (50,8 %), z toho pri domácich jednotkách sa radixová polysémia spôsobená absenciou motivantu vyskytuje v 88 prípadoch (8,46 %) a pri prevzatých jednotkách v 440 prípadoch (42,3 %).

Absencia motivantu môže byť podmienená viacerými faktormi:

a) Ide o interlingválny motivant z iného jazyka, ktorý v slovenskom jazyku nejestvuje, resp. nie je zachytený v slovníku. Práve pre prevzaté jednotky je charakteristická absencia primárneho motivantu, resp. niektorého člena slovotvorných radov a paradigiem: *lingv-istika* – *bi-lingv-izmus* (*LINGV), *imagin-ácia* – *imagin-árny* (*IMAGIN), *rozo-rvať* – *vy-rvať* – *srdve-rv-úci* (*RV). Napriek hypotetickosti motivantu v takýchto príkladoch často pôsobí tlak slovotvornej analógie, ktorý vedie k tomu, že sa k prevzatej jednotke môže utvoriť jednotka, ktorá začne fungovať ako jej východiskový motivant. V takom prípade dochádza k remotivácii pôvodne nemotivovanej jednotky a k integrácii pôvodne rozlíšených slovotvorných hniezd, napr. (*exponovať*) – (>) *expozícia*.

b) Ide o teritoriálne, stratifikačne alebo temporálne príznakový hypotetický motivant (k pojmom teritoriálna, stratifikačná a temporálna motivácia pozri Furdík 2008), ktorý nie je zachytený v KSSJ: *jun-ák* – *jun-ec*, *blaf-ovať* – *o-blaf-núť*, *gomb-ík* – *gomb-ička*, resp.

nezachytenie motivantu v príslušnom type slovníka, porov. radixovú polysémiu v prípade jednotiek *neogabaný* – *ogabať* (*gabať*_{reg.}: SSSJ 2006), *egoizmus* – *egocentrik* (*ego*_{filoz.}: SSSJ 2006).

c) Ide o nesklonný motivant, ktorý nie je zachytený v slovníku: [A] *á-čko* – *á-čka* – *a-be-ce-d-a*, [C] *cé-čko* – *cé-čka* – *cé-dečko* – *a-be-ce-d-a*, [G] *gé-čko* – *gé-čka*.

d) Ide o absenciu verbálneho motivantu pri morfematicky segmentovateľných jednotkách (typická najmä pre domáce jednotky): (**brádnut'*) *pre-brádnut'* – *vy-brádnut'* – *z-brádnut'*; (**česnúť*) *od-česnúť* – *roz-česnúť*; (**dráhať*) *o-dráhať* – *od-dráhať* – *za-dráhať*; (**hajdákať*) *pre-hajdákať* – *roz-hajdákať*; (**hráknut'*) *ob-hráknut'* – *v-hráknut'* – *vy-hráknut'* – *z-hráknut'*.

e) Ide o absenciu onymického motivantu: v tomto prípade vznikajú v súbore radixov viaceré slovotvorné hniezda buď kvôli A) absencii onymického motivantu v slovníkovom zachytení (napr. [*Lenin*] – zdanlivo nemotivované lexémy *leninovec*, *leninizmus*, *leninský*), alebo B) pri onymických jednotkách, ktoré v príslušnej forme jestvujú len v inom jazyku (napr. **HUNGAR* – *hungaristika*, *hungarizmus*, *hungarizácia*).

Absencia východiskového motivantu znamená, že radixy lexém patriacich do jednej slovotvornej paradigmy (so spoločným onymickým motivantom) sme boli nútení uvádzať ako polysémne.

2. Variantnosť motivantov

Variantnosť je charakteristická najmä pre domáce jednotky, v SKMS sme zaznamenali 26 prípadov (2,5 %) radixovej polysémie danej variantnosťou primárnych motivantov. Najčastejšie ide o tieto prípady:

a) Alternatívne nepodmienené varianty koreňových morféme onomatopojí, pri ktorých sa jednotlivé varianty líšia imitačnou dominantou (konsonantickými fonémami), resp. imitačnou premennou (vokálnymi fonémami), napr. *ach/áh/ach/ach* – *och/oh/óh*, *ha-ha* – *hi-hi*, *cho-cho* – *chu-chu*, *ceng* – *cing* – *ciling*, *cvrk* – *cvrli* – *čvrli* – *svrk*. Radixová polysémia sa uplatňuje v prípadoch, keď varianty vytvárajú vlastné slovotvorné hniezdo s istým počtom motivátov, napr. *ha-ha*, *he-he*, *hi-hi* – > *híhuňať sa*; *cha/cha-cha*, *che-che* – > *chechtať sa*, > *zachechtať sa*. V opačnom prípade ich SKMS vymedzuje ako spoločný východiskový motivant, napr. *fi/fí* – > *fičať*, > *zafičať*.

b) Pronominálne varianty, často s potenciálnymi morfematickými hranicami: *k[ade] – k[adial'] – odk[ial'] – pok[ial'] – zak[ial']*, *k[edy] – pok[ial'] – k[ým]*, *t[ade] – t[adial'] – zat[ial']*.

c) Fonologické a morfematické varianty: *blesnúť – blysnúť – blesknúť – blysknúť*, *huhlať – huhnať*, *kvacknúť – kvicknúť*, *drgáňať sa – drgáľať sa*, *red'kev – red'kovka*.

d) Perintegrácia pôvodných morfematických švíkov v domácich aj prevzatých jednotkách: *vnútro – útroby*, *viat' – vietor*, *abbé – abatiša*, *fantázia – fantazmagória*.

e) Supletívnosť primárneho motivantu: pri supletívnych typoch sa radixová polysémia uplatňuje v prípadoch, keď súbor radixov pozostáva z viacerých slovotvorných hniezd a motiváty sa priradujú k motivantom na základe formálnej podoby supletívneho radixu. Supletívnosť je charakteristická pre domáce jednotky: *človek – ľudia*, *jeden – prvý, dva – druhý*. Prípady so supletívnym radixom fungujú ako jeden spoločný východiskový motivant:

f) Prevzaté jednotky, pri ktorých je variantnosť vedúca k radixovej polysémii zriedkavejšia (len 14 zaznamenaných prípadov), vzniká pri adaptácii internacionalizmov (KRSŤ / CHRIST / KRESŤ, FAKS / FAX, ACCELER / AKCELER, KONCERT / CONCERT) a môže sa spájať so sémanticou (*spirituál – špirituál*, *rock – rockandroll*, *koncert – concertino*), prípadne štýlovou diferenciáciou jednotiek (odb. *diskurz – hovor. diškurz*). Variantnosť môže byť motivovaná stavom a zmenami vo východiskovom jazyku (porovn. *glukóza – glycerín* z gr. *gleukos, glykeros*) alebo ide o sémanticky súvzťažné jednotky s odlišným pôvodom, ktoré spracúvame v rámci jedného súboru radixov NERV / NEUR (NERV – lat., NEUR – gréc.).

3. Adaptačné procesy späté s transmorfologizáciou³

Ide tu o prípady sémanticky súvzťažných prevzatých jednotiek, ktoré sa v rámci adaptačných procesov stávajú prvkami odlišných morfologických paradigiem. Radixová polysémia sa v dôsledku týchto procesov vymedzuje v 25 prípadoch (2,4 %). Ide prevažne o prípady neviazaných radixov: *meter – metrum*, *bank – banka*, *metal – metál*, *hymna – hymnus*, *artikel – artikul*. V prípadoch slovnodruhovej homonymie jednotky vo východiskovom jazy-

³ K pojmu transmorfologizácia pozri Furdík (1994).

ku je radixová polysémia výsledkom paralelných procesov transmorfológizácie a transderivácie, napr. *cardinal*_{SUBST/ADJ} → *kardinál* (transmorfológizácia) – *kardinálny* (transderivácia), o vzťahu slovotvornej a interlingválnej motivácie pozri bližšie Ološtiak 2007.

4. Strata formálnej a sémantickej súvzťažnosti s pôvodným motivantom

V takom prípade sa stráca sémantická korelácia medzi východiskovým motivantom a jedným z motivátov a výsledkom je odštiepenie daného motivátu z pôvodného slovotvorného hniezda a vznik radixovej polysémie. V SKMS sa radixová polysémia uplatňuje tak pri domácich (292 prípadov – 28,1 %), ako aj pri prevzatých jednotkách (180 prípadov – 17,32 %)⁴.

J. Furdík (1993: 20–21) vo svojich úvahách o demotivačnom cykle rozlišoval demotiváciu na úrovni formy a demotiváciu na úrovni významu. Pri demotivácii na úrovni formy ako príčiny uvádza: 1. absenciu motivantu (ide tu o prípad popísaný v bode 1); 2. vysunutie pôvodného motivantu na perifériu lexikálnej zásoby (ide tu prípady popísané v bode 1b, pri spracovaní hesiel v SKMS sme v podstate vychádzali z prítomnosti, resp. absencie danej jednotky v KSSJ, demotiváciu nenaznačujeme, ak formálnu súvzťažnosť daných jednotiek zabezpečuje použitie funkčne vyhraneneho afixu, uplatnenie pravidelnej alternácie a pod., napr. dvojice *húst' – hudba*, *ploský – ploštica* sa v SKMS neevidujú ako demotivované); 3. prípady, keď sa prvky formálnej štruktúry stali neživými. V tomto prípade sa možno oprieť o slovotvornú štruktúru pôvodne motivovaného slova. V súvislosti so slovotvorným základom demotivácia prebieha ako strata formálnej súvzťažnosti s motivantom alebo prostredníctvom využitia zriedkavých, resp. unikátnych formantov. V oboch prípadoch tak dochádza k oslabeniu alebo strate štruktúrnej priezračnosti derivátu. V SKMS demotiváciu nenaznačujeme v prípadoch využitia raritných či unikátnych formantov. V tomto prípade je rozhodujúca sémantická korelácia s pôvodným motivantom: *mäkk-ýš*, *košť-ial'*, *var-echa*, *obl-úk*, *mokr-ad'*. Naopak, zachytenie demotivačných procesov vedúcich k radixovej polysémii sa uplatňuje v prípade málo frekventovaných a raritných alternácií, prípadne pri výraznej deformácii radixu, napr. *ruka – naporúdzi*, *sat' – ná-soska*, *sunút' sa – sovok*, *dobry – veľ'kolepý*.

⁴ Súčet percentuálneho zastúpenia jednotlivých skupín je vyšší než 100 %, pretože jestvuje súbor „prienikových” prípadov.

Demotivácia na úrovni významu sa prejavuje ako oslabenie či strata korelácie medzi slovotvorným a lexikálnym významom. Demotivácia sa uplatňuje v prípade inklúzie a prieniku medzi slovotvorným a lexikálnym významom. Jednoznačne odlíšiť stupne demotivácie na úrovni významu je komplikovaná otázka, pretože hranice medzi jednotlivými stupňami sú prirodzene neostre. Pri lexikografickom spracovaní je však nutné jednoznačné spracovanie. SKMS tak uplatňuje tieto demotivačné stupne:

1. Prípady inklúzie založené na prototypickej alebo typickej motivácii v slovníku ako demotiváciu neinterpretujeme: napr. význam jednotky *sokoliar* sa v slovníku vykladá ako „chovateľ a cvičiteľ pernatých dravcov” (chovateľ a cvičiteľ sokolov je prototypovým exemplárom v tejto kategórii), podobne význam jednotky *zlatník* je „odborník na výrobu, opravu a predaj drahých predmetov” (typickým predmetom z drahých kovov je zlato), význam jednotky *občan* je „obyvateľ štátu, mesta alebo obce” (pričom prototypovým exemplárom v tejto kategórii je obyvateľ obce). Hoci tieto jednotky nie sú hodnotené ako slovotvorne demotivované, pri inklúzii už možno pozorovať odchýlky medzi slovotvorným a lexikálnym významom, čo môže byť signálom – v závislosti od stability, resp. lability motivačného príznaku⁵ – naštartovania demotivačných procesov.

2. Na druhom stupni demotivačné procesy vedú k odštiepeniu jednotky z pôvodného slovotvorného hniezda. Jednotka síce zostáva súčasťou príslušného súboru, nenaznačujeme však pri nej motivačný vzťah a spracúvame ju ako východiskový motivant. Výsledkom je vznik polysémického radixu. O demotivácii na úrovni významu, pri ktorej ide o prienik medzi slovotvorným a lexikálnym významom, možno uvažovať v takýchto prípadoch:

a) Demotivácia spôsobená špecifikáciou lexikálneho významu pôvodného motivantu alebo generalizáciou významu motivátu

Jednou z príčin demotivácie jednotky môže byť špecifikácia lexikálneho významu pôvodného motivantu. Pribratím nového sémantického príznaku sa oslabuje motivačný vzťah medzi pôvodným motivantom a jeho motivátom, pre ktorý tento príznak nie je relevantný. Ako príklad možno uviesť demotiváciu jednotky *kroj*, pôvodne motivovanú slovesom *krájať*. Pôvodný lexikál-

⁵ Termín stabilita motivačného príznaku používa J. Dolník (1995).

ny význam danej jednotky („deliť na menšie kúsky, rezať, strihať“) bol rozšírený o sému syntagmatickej povahy (o potravinách), ktorá v motiváte *kroj* (*kroj* ako „to, čo sa krojí“, pôvodne išlo o výrobu odevu rezaním, strihaním kusov látok) nie je relevantná. Ďalšie príklady z SKMS: *biblia* – *bibliotéka* – *bibliografia*, *páter* – *pátričky*, *štet* – *štetec*, *veno* – *venovať*.

b) Demotivácia spôsobená deaktualizáciou a periferizáciou sémantického príznaku inkorporovaného v pôvodnom slovotvornom základe

Časté sú prípady, keď príznak indikovaný pôvodným slovotvorným motívom nevystupuje v lexikálnom význame ako jeden z integrálnych sémantických komponentov, ale tvorí súčasť obsahu lexikálnej jednotky a má povahu fakultatívneho prvku v logickom spektre príslušného pojmu. Takýto prípad možno demonštrovať na základe demotivovanej jednotky *koláč*. Pôvodne jednotka *koláč* označovala okrúhly výrobok („to, čo je ako kolo“), príznak okrúhly z lexikálneho motívu ([kolo]) však stratil dištinktivnú silu a ako fakultatívna noéma funguje len ako súčasť lexikálneho obsahu danej lexikálnej jednotky. J. Dolník (1995) ako periférnu vymedzuje pôvodnú motiváciu jednotky *kôlna* – to, že sa v minulosti stavali príslušné hospodárske budovy z *kolov*, je periférny informačný prvok (porovnaj Dolník 1995). O sémantickej deakcentácii komponentu z pôvodného motivantu *komora* v lexikálnom význame možno hovoriť v súvislosti s jednotkou *komorná*, pôvodný motív (pravdepodobne *komorná* je „tá, ktorá bývala v komore“) sa periferizoval, synchronný význam je „služobníčka na obsluhu šľachtickej“. J. Dolník (1995) konštatuje, že v týchto prípadoch je demotivácia založená na tom, že pri utváraní daných jednotiek sa preferoval motív ako jeden z množiny možných príznakov (*komorná*), resp. sa preferoval motív s prechodnou výraznosťou (*záhrada*, *kôlna*, *koláč*). Ďalšie príklady z SKMS: *sršať* – *sršeň*, *červ* – *červený*, *ľubiť* – *ľubovník*, *pohan* – *pohánka*, *fakliť* – *fakľa*, *rosa* – *rosnička*.

c) Demotivácia spôsobená metaforizáciou sémantického príznaku inkorporovaného v pôvodnom slovotvornom základe

V tomto prípade sa demotivácia zakladá na metaforizácii príznaku, ktorý je inkorporovaný v pôvodnom slovotvornom základe a ktorý vystupuje ako diferenciačná séma lexikálneho významu v demotivovanej lexikálnej jednotke. Napr. ako homonymné spracúvame radixy v jednotkách *hrdlo* a *hrdlačiť*, pričom jednotka *hrdlačiť* vykazuje zreteľnú štruktúrnú motiváciu,

na základe ktorej možno jednoznačne stanoviť slovotvornú štruktúru vymedzením slovotvorného základu a formantu. Demotivácia prebieha na úrovni lexikálnej motivácie, oslabenie motivačného vzťahu medzi motivátom a jeho pôvodným motivantom *hrdlo* je spôsobené metaforizáciou príslušných prvkov. Bázovým komponentom je tu séma [ťažko] („ako keď ide o hrdlo“), ktorá zároveň vystupuje ako diferenciatná séma v synchrónnom lexikálnom význame jednotiek. Spracovanie radixov ako homonymných, resp. polysémických nie je vždy jednotné. Ďalšie príklady z SKMS: *kabát – prekabátiť – okabátiť*, *bomba – bombastický*, *briliant – brilantný*, *família – familiárny*, *hlbit’ – hlbat’*, *hrot – vyhrotiť*.

d) Demotivácia spôsobená kalkovaním z iného jazyka

V tomto prípade sa kalkované jednotky pričlenili do toho istého súboru radixov na základe analógie s jednotkou z iného jazyka, napr. *rak – rakovina*, *driapať sa – mrakodrap*.

3. Tretia fáza demotivačného cyklu sa spája s vymedzením potenciálnych morfématických hraníc, ktoré sa naznačujú hranatými zátvorkami. Takúto segmentáciu uplatňujeme v prípade, ak dané segmenty majú dištinktivnú funkciu, napr. [hyper]bol-*a*, [para]bol-*a*, [para]lýz-*a*, [ana]lýz-*a*.

4. Finálna fáza demotivačného cyklu sa spája s perintegráciou, t. j. so stratou pôvodných hraníc medzi základom a formantom: v takomto prípade sa daná lexéma hodnotí v SKMS ako nemotivovaná, zakladá si vlastné slovotvorné hniezdo, a to v rámci osobitného súboru, v slovníku má takáto jednotka číselný index 8, resp. 7 a naznačuje sa ním synchrónna nesegmentovateľnosť jednotky s nejasnou štruktúrou alebo so zastretou motiváciou. V súvislosti s analyzovanými javmi by bolo možné odlišiť A) zastretie slovotvornej štruktúry bez výrazného oslabenia sémantického vzťahu k pôvodnému motivantu (*nedela – pondelok*) a B) prípady zastretia formálnej i sémantickej súvzťažnosti s motivantom (*môct’ – nemehlo*).

Perintegrácia vedie k extenzii počtu radixov, a to tak v domácich, ako aj v prevzatých jednotkách, porovnaj napr. radixy BIO (*biofyzika*), AERÓB (*anareób*), MIKRÓB (*mikrób*), porovn. tiež perintegráciu v domácich jednotkách *jednoduchý* JEDNODUCH, *potmehúd* POTMEHÚD, *ježibaba* JEŽIBAB.

Od perintegrácie upúšťame v prípadoch, keď jeden z komponentov existuje aj ako samostatná lexéma (*hit-paráda*), na základe analógie výskytu daného radixu vo viacerých jednotkách (*leuk-émia*, *leuk-o-cit*, *leuk-o-plast*), v prípade delexikalizácie jedného z komponentov, ktorý tak plní funkciu systemizačného segmentu a má status afixoidu (-*man* v jednotkách: *bar-man*, *fach-man*, *finiš-man*, *hajt-man*).*

Bibliografia

- BUZÁSSYOVÁ K., JAROŠOVÁ A. (red.), 2006, *Slovník súčasného slovenského jazyka. A–G*, Bratislava: Veda.
- DOLNÍK J., 1995, Motivácia a lexikalizácia, *Slovenská reč* 60, s. 65–70.
- DOLNÍK J., 2003, *Lexikológia*, Bratislava: Univerzita Komenského.
- FURDÍK J., 1993, *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*, Levoča: Modrý Peter.
- FURDÍK J., 1994, Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach, *Jazykovedný časopis* 45, s. 95–102.
- FURDÍK J., 2008, *Teória lexikálnej motivácie*, M. Ološtiak (red.), Košice: Vydavateľstvo LG.
- MACHEK V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Academia.
- OLOŠTIAK M., 2007, Interlingválna a slovotvorná motivácia, *Jazykovedný časopis* 58, s. 103–112.
- SOKOLOVÁ M., IVANOVÁ M., DZIAKOVÁ K., 2003, Zásady spracovania slovníka koreňových morféme slovenčiny, *Jazykovedný časopis* 54, s. 67–82.
- SOKOLOVÁ M., GENČI J., 2006, Štatistické spracovanie apelatívnych radixov, w: M. Sokolová, M. Ivanová, M. Ološtiak (red.), *Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania)*, Prešov: FF PU, s. 27–56.
- SOKOLOVÁ M., OLOŠTIAK M., IVANOVÁ M. et al., 2007, *Slovník koreňových morféme slovenčiny (2., upravené vydanie)*, Prešov: FF PU.

Synchrony and diachrony in Slovak Dictionary of Root Morphemes

(summary)

In the paper the author describes the dynamics of the word formation processes and their representations in *Slovník koreňových morféme slovenčiny* (2007). Demotivation processes have several degrees reflected in the dictionary through various

lexicographical tools of description. Depending upon the measure, semantic or formal decorrelation between two units leads to the existence of radix polysemy, delimitation of potential morphematic boundaries, or perintegration in primary word formation structure.